

Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığında At Kökenli Ürünlerin Terapötik Kullanımı

The Use of Equine-Origin Pharmaceuticals in The Turkish Civilization of Medieval Anatolia

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

[Hüseyin Doğan](#)

Kocaeli Üniversitesi
huseyincahiddogan@gmail.com

Başvuru / Submitted:
13 Ocak 2024

Kabul / Accepted:
18 Mart 2024

DOI: [10.21021/osmed.1416974](https://doi.org/10.21021/osmed.1416974)

Atıf / Citation:

Doğan, H. "Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığında At Kökenli Ürünlerin Terapötik Kullanımı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 162-177.

Benzerlik / Similarity: 22

Abstract

Bu çalışmada, Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında atın çeşitli uzuvlarının yanı sıra atlardan elde edilen et, süt, mâye gibi gıdaların sağlık alanında kullanılması, ayrıca döneme özgü hipoterapi uygulamaları araştırılmıştır. Çalışmamızda on üçüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak yazılan, derlenen ve tercüme edilen eserler kullanılmıştır. Bulgularımıza göre, binicilik bir tedavi yöntemi olarak tavsiye edilmiş, ayrıca atın kılı, toynağı, derisi, gübresi, kemiği, dişi, kılı, kanı, iliği, içyağı, eti ve sütü sağlık alanında kullanılmıştır. İslâm dinine göre dâhili kullanımları yasak ya da şüpheli olan şarap ile at kanı ve at eti gibi maddelerin, insan sağlığı öncelenecek önerildiği görülmüştür. Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığı kaynaklarında at kökenli ürünlerin tedavi amaçlı kullanımının Antik Yunan ve Ortaçağ İslâm eserlerindeki kullanımları ile uyumlu olduğu, öte yandan özgün kullanım sahaları da geliştirdiği tespit edilmiştir. Kaynaklarda, Plinius'un kaydettiği at kökenli ürünlerin kullanım örneklerinin bir bölümünün yer almadığı da saptanmıştır. Bu, Ortaçağ'da Klasik Antikite uygarlığı eserlerinin Arapçaya tercüme edilirken Yunanca eserlere ağırlık verilmiş olmasının sonucudur. Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığı yazınında gelişmiş bir at kültürünün bulunduğu, atın morfolojisi ile semboljisine dair zengin bir tanım çeşitliliğinin yanı sıra, at besleyiciliği, yetiştiriciliği ve biniciliğinin övüldüğü, ayrıca at kökenli ürünlerin sağlık alanında kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: At, Tıbbi maddeler, Geleneksel tıp.

Öz

This study investigates how foods such as the meat, milk, and rennet obtained from horses, as well as various other parts of the horse, were used in the medieval Anatolian Turkish civilization in the field of health, as well as in the hippotherapy practices of the period. In our study, works written, compiled and translated using Turkish in Anatolia between the thirteenth and fifteenth centuries were used. According to our findings, equestrianism was recommended as a treatment method, with horse hair, hooves, skin, dung, bone, teeth, hair, blood, marrow, adeps, meat, and milk being used in the field of health. According to the Islam, the internal use of substances such as wine, horse blood, and horse meat is prohibited or considered doubtful. However, these substances have been recommended, giving precedence to human health. It has been observed that the therapeutic use of horse-origin pharmaceuticals in the sources of medieval Anatolian Turkish civilization is consistent with their uses in Ancient Greek and Medieval Islamic works. On the other hand, it has been observed that it has developed unique remedy areas. In our sources, it has been determined that some examples of the use of horse-origin pharmaceuticals recorded by Pliny are not included. This situation is the result of the fact that, while the works of Classical Antiquity civilization were translated into Arabic in the Middle Ages, emphasis was placed on Greek works. In the literature of medieval Anatolian Turkish civilization, there is a developed horse culture. Alongside a rich diversity of definitions regarding the morphology and symbolism of the horse, horse breeding, husbandry, and riding have been praised. Furthermore, horse-origin pharmaceuticals have been used in the field of health.

Keywords: Horses, Materia Medica, Traditional medicine.

Giriş

İnsanla doğa arasındaki ilişki başlangıçta simbiyotik iken, zamanla insan faydasına olan çeşitli hayvan ve bitkileri evcilleştirmiş,¹ hayvanlar ile bitkilerin insanoğlunun yaşamını geliştirmek ve zenginleştirmek amacıyla kullanımı insan uygarlığının bir parçası haline gelmiş,² hayvanlar ve bitkilere tedavi amacıyla da başvurulmuştur. Zooterapi, hayvanlardan elde edilen ürünlerin doğrudan ya da bu ürünlerden çeşitli işlemlerden sonra üretilen terapötik maddelerin insan hastalıklarının tedavisinde kullanılması olup, tıbbi sistemini sistematikleştirilmiş her insan kültürü hayvansal ürünleri tedavi amaçlı kullanmıştır.³ İnsanlar ve hayvanlar arasındaki tıbbi etkileşim ampirik ve gözleme dayalı üretilerek kayıt altına alınmış, hem modern toplumlarda hem de kabile topluluklarında uygulanmış ve zooterapi olgusu bu nedenle geniş bir coğrafi dağılım ile derin tarihsel kökenlere sahip olmuştur.⁴

Hayvanlar ve vücutlarının farklı organlarından elde edilen ürünler, eski çağlardan beri çeşitli kültürlerde kullanılan tıbbi maddeler envanterinin bir kısmını oluşturmakla birlikte bu türden kullanımlar geleneksel tıpta hâlâ mevcuttur ve zooterapi dünya çapında uygulandığı bilinen birçok tedavi arasında önemli bir alternatif oluşturmaktadır.⁵ Bu ürünler zooterapötik ilaçlar olarak kabul edilmiş ve modern farmasötiklere entegre edilmiştir.⁶

Zooterapiye dair ilk kayıtlar antik çağlara kadar uzanmaktadır. MÖ on altıncı yüzyıla tarihlenen Ebers Tıp Papirüsü kendinden önceki döneme ait bilgileri de kapsamakta, aynı şekilde Dioscorides söz konusu *materia medica* birikiminin Antik Yunan'da, Plinius ise Antik Roma'daki derleyicisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Plinius'un *Naturalis Historia* adlı eseri neredeyse bilinen tüm basit ilaçları derlemiş ve bu eserde yer alan basit ilaç önerileri Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar dikkate alınmıştır.⁷

Lev, yirmi birinci yüzyılda dünya çapında tıbbi bitkilerin araştırılması için kaynak ayrılıp çalışmalar yürütüldüğünü, araştırmaların da esas olarak tarihi, etnik ve geleneksel bilgi kaynaklarına dayandığını ifade ettikten sonra, hayvanların tıbbi kullanımlarına ilişkin araştırmaların ihmal edilmemesi ve bilgi bütünüünün tamamlayıcı bir parçası olarak görülmesi gerektiğinin altını çizmektedir.⁸

¹ Marta Luciane Fischer, Maria Fernanda Turbay Palodeto ve Erica Costa dos Santos, "Uso de animais como zoterápicas: uma questão bioética", *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* 25(1) (2018): 217–243.

² Eraldo M. Costa-Neto, "Animal-based medicines: biological prospection and the sustainable use of zooterapeutic resources", *Anais da Academia Brasileira de Ciências* 77 (2005): 33–43.

³ Eraldo M. Costa-Neto, "Healing with animals in Feira de Santana City, Bahia, Brazil", *Journal of Ethnopharmacology* 65 (1999): 225–230.

⁴ Flávia de Barros Prado Moura ve José Geraldo Wanderley Marques, "Zooterapia popular na Chapada Diamantina: uma medicina incidental?", *Ciência & Saúde Coletiva* 13 (2008): 2179–2188.

⁵ Rômulo Alves ve Irecê L Rosa, "Why study the use of animal products in traditional medicines?", *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 1 (2005): 5.

⁶ Cassandra L. Quave ve Andrea Pieroni, "Mediterranean Zooterapia: A Historical to Modern Perspective", ed. Rômulo Romeu Nóbrega Alves ve Irecê Lucena Rosa, *Animals in Traditional Folk Medicine*. (Berlin: Springer, 2013), 303–316.

⁷ Harry B. Weiss, "Entomological medicaments of the past", *Journal of the New York Entomological Society* 55 (1947): 155–168; James A. Serpell, "Animal-Assisted Interventions in Historical Perspective", Ed: Aubrey H. Fine, *Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. (San Diego CA: Academic Press, 2010), 11–19.

⁸ Efraim Lev, "Traditional healing with animals (zooterapia): medieval to present-day Levantine practice", *Journal of Ethnopharmacology* 85(1) (2003): 107–118.

Zooterapiye dair uygulamalar Türk uygarlığının yazılı kaynaklarında da görölmektedir. Bu çalışmada, Türk uygarlığında önemli bir yere sahip olması nedeniyle at tercih edilmiş olup, on üçüncü ilâ on beşinci yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak yazılan eserlerde at kökenli ürünlerin tedavi amaçlı kullanımının araştırılması amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Çalışmamızda, Ortaçağ Anadolu Uygarlığında atın tanımı ve at kökenli ürünlerin kullanımının tespiti için on üçüncü ve on beşinci yüzyıllar arasında Anadolu'da Türkçe kullanılarak derlenen, tercüme edilen, kısmen ya da tamamen müellifin görüşleri ile oluşturulan eserler kullanılmıştır. Arap ve Fars alfabeleri kullanılarak yazılan bu eserler muhtelif kitap ve lisansüstü teze konu edilmiştir. Bu çalışmalarda, eserler günümüz Türkçesine aktarılmadan, transkripsiyon alfabeti kullanılarak Latin alfabetine çevrildikten sonra neşredilmiştir. Çalışmamızda, adı geçen eserlerden atın tanımı için baytârname, kabusname ve tâbirname, at kökenli ürünlerin kullanım alanları için de tıp ve eczacılık sahalarında yazılmış eserlere müracaat edilmiştir.

Ayrıca Ortaçağ'da Anadolu'daki hâkim tıp anlayışının, bir dereceye kadar Antik Yunan ve Antik Roma etkisiyle gelişen İslâm tıp geleneğinin bir devamı olmasından bahisle, Dioscorides, Plinius, İbn Sînâ ve İbnü'l-Baytâr'ın materia medica derlemeleri de incelenmiş ve kullanım benzerlikleri ile farklılıkları ortaya konmasına matuf kaynaklardaki kullanım alanları ile birlikte verilmiştir.

Bulgular

Çalışmanın temel bulguları üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, Türk uygarlığındaki konumunun yanı sıra dönem savaşlarında üstünlük kurulmasını sağlayabilecek unsurlardan biri olması nedeniyle atın nasıl tanımlandığı gösterilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan eserlerde, atın morfolojisinden sosyal hayattaki konumuna, sembol değerinden dinsel bağlamına kadar uzanan zengin bir tanım çeşitliliği olduğu görülmüştür. İkinci bölümde at kökenli ürünlerin insan tedavisinde kullanılmasına yönelik uygulamalar ortaya konmuştur. Bu bölümde verilen örnekler büyük ölçüde Ortaçağ'ın evrensel basit ilaçlar birikimi ile benzeşmektedir. Son bölümde ise dönemin hipoterapi uygulamalarına yer verilmiştir.

1. Eski Anadolu Türkçesi Kaynaklarına Göre Atın Tanımı

Muayyen bir hayvan ya da bitkiden, bir kültürde birden fazla amaca matuf olarak faydalanılması çoğunlukla coğrafya temellidir ve zamanla hayvan ya da bitki, ilgili kültürün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Netice itibarıyla bu konumda olan hayvan ya da bitki, ayrılmaz bir parçası haline geldiği kültürde, aynı âlemi paylaştığı diğer türlere nazaran daha üst bir konuma yerleştirilmiştir. Sözcüğü Roma uygarlığında domuz ve defne, Bereketli Hilâl uygarlıklarında deve ve hurma, Türk uygarlığında ise at ve kayın hem gündelik hem kültürel yaşamın önemli canlıları arasında yer almıştır. Adı geçen hayvanlar, kartal, aslan ve kurt gibi kültürel simgelerden farklı olarak, uygarlıkların iktisadi yapılarında da başat rolde olmuştur.

Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında at, insan ile birlikte yaratıkların en güzeli ve en şerefli kabul edilmiş, yaratılış olarak insana en yakın canlı olması nedeniyle mübarek olduğu belirtilerek

yüceltilmiştir.⁹ Bu görüş ise sıklıkla *Kur'an*'da yer alan atla ilgili âyetlerle desteklenmiştir.¹⁰ Yararlanılan kaynaklara göre dünya insanla, insan da cevher olarak aynı olduğu atla ayakta durmaktadır. Bu nedenle yetenekli bir insanın devlet ve toplum için çok önemli olması gibi, hünerli bir at da paha biçilemez değerdedir. Binatların en makbulü olduğu vurgulanan atı beslemek yiğitlik alameti olarak görülmüş, ayrıca kişinin toplumdaki saygınlığı bindiği at ile ölçülmüş, bundan ötürü yüksek makamlardaki kimselere küçük ata binmemeleri tavsiye edilmiş, gereksiz yere at koşturmak ve vahşi hayvanları atla takip etmek hoş karşılanmamıştır.¹¹ At, sadece kültürel değeri ile sınırlandırılarak övülmemiş, diğer canlılara olan üstünlüğü fiziksel yetenekleri ile de desteklenmiştir. Buna göre at, hayvanlar içinde en güzel, en güçlü, en keskin görüşlü, en düzgün yürüyüşlü ve en hızlı olandır. At, ne kadar güçlü olursa olsun herhangi bir hayvanı göğsü ile devirebilir, süt içindeki ak kılı görebilir, yere düşen kılının sesini işitebilir ve iyi idare edilirse devekuşu yahut tavşan gibi hızları ile ön plana çıkan hayvanları yakalayabilir.¹² Atın mübarek kabul edilmesi ayrıca, anne at öldüğünde yavrusunun bakımını diğer dişi atların üstlenmesi ve eş tercihinde insan fitratına uygun bir standarda sahip olması gibi bir dizi gerekçe ile de somutlandırılmıştır.¹³

At yaşam ile ölümün sembolü olarak kullanılmış, yaşamın at sûretinde yaratıldığı, ölümün eversiz ata benzediği¹⁴ ve ölümün yaşam atından inmek anlamına geldiği ifade edilmiştir.¹⁵ At devletin de sembolü olarak addedilmiş, sultan devlet atının süvarisi olarak görülmüş ve bu durum devlet bekası için atın önemini gösterir bir biçimde Şeyhî'nin bir mısraında da yer bulmuştur: "*Kanda kim devlet atına olasin şâh-süvâr*".¹⁶

At dinsel bağlamda da önemli bir konumdadır. At binmeyi öğrenmenin, at beslemenin, gazâ atına hürmet nazarıyla bakmanın ve at yarışırmanın sünnet olduğu vurgulanmış, atın içtiği su temiz

⁹ Mehmet Gedizli, "Acâibül'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin, Sözlük" (doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2011), 242; Anonim, *Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât*, haz. Bekir Sarıkaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 418-419; Selçuk Kırbacı, "Hayâtü'l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin-Sözlük)", (doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999), 260.

¹⁰ "Dahi ol Allâh Te'âlâ sizünüçün atlar ve katırlar ve eşekler yaratdı ki anlara binesiz ve anları ile dahi müntefi' olup bu nice makâsıdılarunuzu yirine getüresiz ve dahi anları size zînet ve nazar-gâh kıldı ki gice gündüz anlara nazar idüp anun sâni'in anlayasız"; Ömer Daşdelen, "Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî Hicr, Nahl, İsrâ Sureleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), 68. "yügürücüler hakkıçün / od çıkarıcılar hakkıçün / dahi yagmalhıycılar hakkı / dahi görmez olurlar vakt toz / girdiler ol vakt bir yalına". Merve Akdemir, "Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Amme Cüzü Tefsiri İsmet Ata Nüshası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkı Basım)" (yüksek lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2019), 88.

¹¹ Aysel Güneş, "Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş -Metin - Dizin)", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 40; Ali Akyol, "Ferec Ba'de's-Şidde ('Abdü'l-'aziz Cevherî, Fazlu'llah, Bennâ Hikâyeleri) Giriş, Dil Bilgisi, Metin Dizin". (yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 42; Şadiye Erdem, "Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât (v.40a-79b)" (yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. 2018), 79-80; Oğuz Samuk, "Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil İncelemesi - Sözlük)" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 104.

¹² Nur Melik Peker, "Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâme (İnceleme, Metin ve Dizin)" (yüksek lisans tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. 2019), 70-73.

¹³ Gedizli, 242; Anonim, 419.

¹⁴ Abdülbaki Çetin, "Ahmet Abdülcebbaroğlu Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş - İnceleme - Metin - Dizin)" (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi. 2002), 205.

¹⁵ Eren Çabuk, "Envârü'l-Âşıkîn'in Pertev Paşa Nüshası (133a-264a) (Giriş, Şekil Bilgisi, Metin, Dizin, Tıpkıbasım Örnekleri)" (yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020), 242.

¹⁶ Emel Kaya, "Muyıddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi. 2008), 53; Şeyhî, *Dîvân*, haz. Halil Biltekin (Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü), (erişim: 15.12.2023), 95.

sayılmış ve erkek atlara zekât düşmeyeceği belirtilmiştir.¹⁷ At eti ve sütünün tüketiminin de, *Tıbb-ı Nebevî*'de İslâm peygamberine dayandırılan bir hadisle uygun görüldüğü kaydedilmiştir.¹⁸

Atın bunca önemli bir konumda olması, onun ayrı olarak değerlendirilmesini sağlamış ve kaynaklarımız ideal bir atın tanımı üzerinde özellikle durmuştur. Kaynaklarımıza göre benzersiz bir at fizyolojik ve karakteristik olmak üzere altmış iki farklı özelliği kendinde toplamalıdır: Boyu uzun, yüzü güzel, kulakları ince tüylü ve kamış yaprağı gibi uzun, kulak uçları mızrak ucu gibi sivri, iki kulağının arası geniş, dişleri düzgün, sık, beyaz ve ince, alnı yuvarlak, burnu geniş ve yüksek, boynu uzun, boğazı ince, yelesi ince ancak sık kıllı, beli kısa, böğrü küçük, omzu yüksek, göğsü yassı, sağrısı ve kuyruk yatağı geniş, kuyruğu uzun, kalça arası, çene altı, kirpikleri, bilek ve aşık kemiği bölgesi siyah renkli, gözleri keskin, üst dudak alt dudaktan daha uzun, testisi tüysüz, sesi sağlıklı, arka ayaklarının arası orta genişlikte, toynakları uzun, enli ve siyah renkli ve ökçesi yuvarlak. Bu özelliklere ek olarak kalça kemiğinin¹⁹ biri eksik olan atın hızlı, cesur ve hünerli olacağı da kaydedilmiştir. İdeal atın karakteristik özellikleri ise şöyle sıralanmıştır: Yürürken kulaklarını oynatarak, dengeli ve tedbirli yürümeli, yürürken kalça ve bel çökük olmamalı, yürürken kuyruğunu düşürmemeli, hem yokuşta hem de bayır aşağı düz bir hat üzerinde yürümeli, dere, hendek, kütük gibi engellerden atladığında baş ve kış tarafı aynı hizada inmeli, dengesiz ya da dolaşık inmemeli, kısrağ görünce güçlü biçimde kişnemeli, idrarını yaparken belini ve kuyruğunu düşürmeyip sadece ön ayaklarını eğmeli, kolayca korkmamalı, tanımadığı bir nesne görünce ürkmemeli, yemini iştahla yemeli, çabuk susamamalı, suya giderken ve ahıra girerken önce sağ ayağını atmalıdır. Bütün bu özelliklere sahip bir atın fiyatının ne olursa olsun buna değeceği vurgulanmış, öte yandan bu özelliklerin tamamının bir atta toplanmasının çok nadir bir durum olduğunun da altı çizilerek ortalama bir atta en az on iki özellik aranması gerektiği belirtilmiştir. Bu on iki özellik ise dört farklı canlıdan örnekler gösterilerek sınıflandırılmıştır. Buna göre ortalama bir at; kadın gibi güzel, dolgun sağrılı, zarif vücutlu ve uzun yelesi, deve gibi uzun kirpikli, uzun boyunlu ve kalça sınırları kalın, katır gibi uçları mızrak ucu gibi olan uzun kulaklı, yuvarlak toynaklı ve kamçı biçimli kuyruklu, su sığırı gibi kalın ve kısa bilekli, geniş kuyruk yataklı ve yassı karınlı olmalıdır.²⁰ Savaş haline mahsus olarak da ideal at, düşmanı takip ederken seğırtmeli, taktiksel ya da bozguna bağlı ricat durumunda kaçarak sahibinin canını kurtarmalı yahut stratejik devamlılığı sağlamalı ve pusu zamanı da kişneyerek ordunun yerini belli etmemelidir.²¹ Yine savaşa matuf olarak zafer sonunda elde edilen ganimetten atlıya yayanın iki katı pay verilmiştir.²²

Atın Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında hayvanlar özelindeki benzersiz konumunun en iyi müşâhede edilebileceği yazın türlerinden biri de tâbirnâmelerdir. Kural olarak at görmek daima

¹⁷ Çetin, 290; Seyfullah Öztürk, "Terceme-i Şir'atü'l-İslâm (Metin-Gramatikal Dizin)" (yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012), 135; Bilal Aktan, "Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002), 36.

¹⁸ Önder Çağırın, "Ahmed-i Dâ'i Tıbb-ı Nebevî (İmlâ – Fonetik -Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – İndeks ve Sözlük)" (doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1992), 426.

¹⁹ Burada yer verdiğimiz kaynakların bir kısmı kalça kemiği yerine, atın sağ kaburgasının sol kaburgasından eksik olması halinde hünerli, hızlı ve cesur olacağını belirtmiştir.

²⁰ Güneş, 40; Akyol, 42; Erdem, 79-80; Peker, 73; Esmâ Küçük, "Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabu Baytarnâme II (vr. 42b – 94b) (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 135-136; Esra Malçok, "Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnâme (vr. 48b-105b) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 51-52.

²¹ Gülcan Genç, "Muhammed b. Aksarayî, Teferrücu'l-Ümerâ (Dil incelemesi- Metin ve Sözlük)" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 217.

²² Aktan, 358.

hayra, atla ilgili olumsuz durumların tamamı ise şerre yorulmuştur. Tâbirnâmelerde rüyada at görmenin mal, izzet, devlet ve murat olduğuna, eyerli ata binmenin zafer, saltanat, soylu bir kadınla evlenme, baht, dünya ve ahiret işlerinin yolunda gideceğine, eyersiz ata binmenin mevcut durumun menfi yöne evrileceğine, uçan ata binmenin saltanat, sefer, izzet ve şeref anlamına geldiğine, ancak atla birlikte yere inilmemesi halinde bunların tersi olacağına, rüyada ata sahip olmanın ticaret, evlilik ya da evlat, erkek at bağışlamanın devlet, dişi at bağışlamanın cariyeye olarak yorumlanacağına, atın bağışlandığı kişinin rüyayı gören olması halinde evleneceği kadının soylu olmayacağına, atı para karşılığında satanın mertebesinin düşeceğine, rüyada atı itaatkâr görenin karısı tarafından sevileceğine, atı çalınanın ya da atı ölenin karısının öleceğine, atı ile çekişenin ya da atını kaybedenin karısı ile kavga edeceğine ya da boşanacağına, attan çifte yiyenin yüksek makamdaki birinden zarar göreceğine ya da azar işiteceğine, attan düşenin azledileceğine, atla konuşanın insanların ayıplayacağı bir iş yapacağına, atın ayağının sürçmesinin işlerin yolunda gitmeyeceğine, terkisine binenin rüya sahibinin görevlerini ondan alacağına, rüyasında at eti yiyenin mal, izzet ve makama kavuşacağına, at sütü sağanın zengin bir kadınla evleneceğine, içilen kıymız ise devlet anlamına geldiğine, at nallamanın sefer, at gölgesinde oturmanın makam sahibi olmak anlamına geldiğine, uzun kuyruklu at görenin asker, mal ve evladının çok olacağına, atın kuyruğunun kesik olması halinde ise neslinin kesilmesinin yanı sıra köle ve cariyelerini kaybedeceğine, atın kulağının kesik olması halinde hacetinin giderilmeyeceğine dikkat çekilmiştir.²³

2. At Kökenli Ürünler

Atın sağlık alanında kullanımı iki farklı uygulama biçiminde kendini göstermiştir. Bunlardan ilki atın çeşitli uzuvlarına ya da attan elde edilen gıdalara bir rahatsızlığın giderilmesinde başvurulmasıdır. İkinci yöntemde de biniciliğin insan sağlığı üzerindeki faydaları üzerinde durulmuştur.

Boynuzcuk (*Leichenes hippon*):²⁴ Dövülerek sirke ile birlikte epilepsi hastalarına içirilmiş, zehirli hayvan ısırıklarına uygulanmış ve ishal vakalarında balla alınmıştır.²⁵ Boynuzcuğun sirke ile birlikte epilepsi hastalarına içirilmesi uygulaması Dioscorides'ten alınmış,²⁶ uygulama Plinius²⁷ ve İbnü'l-Baytâr²⁸ tarafından tekrarlanmıştır. İbn Sînâ'ya göre ise boynuzcuğun sirke ile alınması baş

²³ Ahmed-i Dâ'î, *Tercüme-i Kitâbü't-Tabîr*, haz. İhsan Sabri Çebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 241-242; Âdem Balaban, "Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi'l-Hüseyn'in Tabirnamesi (Metin, Sözlük, Dil İncelemesi)" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 97; Aslıhan Büyükşekerci, "Şeyh Ali'ye Ait Bir Tabirname" (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 198; Aslıhan Türüt, "Cevâmi't-Tabîri Fi'r Rüyâ Tercümesi" (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 187; Fatih Kırmalı, "Ta'bir-nâme-i Türkî (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 214-215; Hatice Eminoğlu, "Müşkil-Güşâ (Ta'bir-nâme) (Dil Bilgisi-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003), 219; Özlem Çelebi, "Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi'l-Hüseyn'in Tabîr-Nâme'si Üzerinde Dil Bilgisi Çalışması" (yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2017), 61; Selçuk Alan, "Mehmet bin Hasan bin Ali El-Hüseynin Tabir-Nâmesi (Metin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)" (yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2019), 23; Sümeyra Sönmez Açık, "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Tabirname (İnceleme – Metin – Dizin)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009), 72; Serap Tıraşçı, "Tabir-Nâme (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 114.

²⁴ Boynuzcuk, atların diz ve toynaklarında büyüyen ve at likeni olarak bilinen sert yapı için kaynağımızda tercih edilen Türkçe isimdir.

²⁵ İbn Baytâr, *Tercüme-i Câmi'u Müfredâti'l-Edviye ve'l-Eğziye*, haz. Kevser Topkar, vd (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 306.

²⁶ Dioscorides, *De Materia Medica*, çev. Lily Y. Beck (New York: Georg Olms Verlag, 2005), 104.

²⁷ Pliny, *Natural History VIII, Libri XXVIII-XXXII*, çev. W. H. S. Jones (Cambridge: Harvard University Press, 1963), 153.

²⁸ Ibn el-Beithar, *Traité Des Simples II*, çev. L. Leclerc (Paris: Imprimerie Nationale, 1881), 442.

ağrısına iyi gelmektedir.²⁹ Plinius, fetüsün rahimde öldüğünün anlaşılması durumunda boynuzcuğun suyla alınmasının fetüsü dışarı atacağını,³⁰ İbnü'l-Baytâr ise Galen'den naklen ateşi tedavi etmede kullanıldığını eklemiştir.³¹ Plinius, darbe sonucu dişlerin gevşemesi halinde boynuzcuğun toz halinde kullanıldığını,³² şarapla alınması halinde idrar yolu taşlarını düşürdüğünü belirtmiştir.³³

Deri (Pelles): Ergenliğe ulaşmamış çocukların kasığına sürülmesi halinde kıl çıkmasını engelleyeceği, sirke ile uygulanırsa kanama durdurucu olduğu ve tütsü yapılması halinde şakak bölgesindeki ağrıyı gidereceği ifade edilmiş, at derisinin zehirli olduğunun altı çizilerek dâhilî kullanımından kaçınılması tavsiye edilmiştir.³⁴ İbn Sînâ, tay derisinin sivilceleri gidermek için uygulandığını belirtmiştir.³⁵

Dil (Lingua): Yararlanılan kaynaklarda at dilinin kullanımına dair bir örnek göremedik, öte yandan Plinius, dalak şikâyeti olanlara at dilini kurutarak şarapla içmelerini önermiştir.³⁶

Diş (Dens): At dişinin bebeklerin boynuna takılması durumunda diş çıkarma döneminde oluşacak rahatsızlığı hafiflettiği, yastığın altına konulmasının da kâbus³⁷ görmeyi engelleyeceği kaydedilmiştir.³⁸ Plinius, toz haline getirilmiş at dişinin ayaklardaki çibanlara şifa olduğunu,³⁹ atın döktüğü ilk dişlerin bebeklere muska olarak takılmasının bebeklerin diş çıkarmasını kolaylaştıracağını kaydetmiştir.⁴⁰

Et (Caro): At eti tüketmenin sperm arttırıcı, kan yapıcı ve gaz giderici olduğu, diğer etlere göre hazminin kolay olduğu, ancak aşırı tüketiminin mideye zararlı olduğu belirtilmiş, yaşlılıkta çeşitli azalarda titreme görülmesi halinde at eti tavsiye edilmiştir.⁴¹

²⁹ Hakim İbni Sina, *Canon of Medicine Book II: Materia Medica* (New Delhi: Jamia Hamdard, 1998), 346.

³⁰ Pliny, 169.

³¹ İbn el-Beithar, *Traité Des Simples II*, 442.

³² Pliny, 123.

³³ Pliny, 145.

³⁴ Emel Kaya, 447; Zeynep Buçukcu, "Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın 'Acebü'l-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini" (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017), 73; Hacı Mehmet Biçer, "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Metin-İnceleme-Dizinli Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 231; Ahu Cavlazoğlu, "Kitâb-ı Tıbb-ı Latif (1a-72a) (İnceleme-Metin-Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 44; Gürkan Gümüşatam, "Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü)" (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2009), 187; Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ I*. haz. Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990, 164; Nesibe Koldanca, "Teshil'in Nüshası Üzerine Dil Bilgisi Çalışması (Metin-İnceleme-Dizin-Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2018), 146.

³⁵ Hakim İbni Sina, 346.

³⁶ Pliny, 135.

³⁷ Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığı yazınında kâbus kelimesi, günümüzde karabasan, albasan, ağırbasan gibi isimlerle bilinen uyku felcini tanımlamak için kullanılıyordu.

³⁸ Kırbaç, 260; Erdem, 79-80; İlhan Uçar, "Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)" (doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009), 171.

³⁹ Pliny, 149.

⁴⁰ Pliny, 173.

⁴¹ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfredede*. haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016), 17; Hacı Paşa, 26; Tutmacı *Tabiatnâme*, haz. Yakup Karasoy (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 50; Esra Gül Aktaş, "Abdulvehhâb'ın Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 175; Güllü Özdemir, "Hekim Beşir Çelebi, Mecmû'atü'l-Fevâ'id (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin)" (yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 184; Serap Göçgün, "Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb Adlı Eseri" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 55; Osman Özer, "Ahmedî Tervihü'l-Ervâh (Giriş – İnceleme – Metin)" (doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1995), 479.

Gübre (*Stercus*): At tezeği yakılarak dumanı doğumda güçlük yaşayan kadınların vajinasına tutulmuş, kanama durdurucu olarak faydalanılmış, gözdeki aklığı tedavi etmesi için uygulanmış, boğaz ağrısı vakalarında balla birlikte ilgili bölgeye yakı yapılmıştır. Kulak ağrısını gidermek için de at gübresi sıkılarak suyu kulağa damlatılmıştır.⁴² At gübresinin stiptik özelliği Dioscorides⁴³ ve Plinius⁴⁴ tarafından da kaydedilmiştir. Plinius ayrıca yanmış at gübresinin suyla alınmasının bağırsak gevşekliğini durdurduğunu belirtmiş,⁴⁵ yılan sokması ile akrep ve fare kaynaklı yaralanmalarda merada otlayan atın gübresinin kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁶

İçyağı (*Adeps*): Kellik sorunu olanların başı sifıra vurulduktan sonra sabun ile yıkanmış ve ardından at yağı ile ovulmuştur.⁴⁷

İdrar (*Urina*): Plinius, at idrarının deliryum vakalarında etkili olduğunu kaydetmiştir.⁴⁸

İlik (*Medulla ossium*): Kırılan kemiğin yanlış kaynaması halinde tedavi için uygulanan yakının içine at iliği eklenmiştir.⁴⁹

Kan (*Sanguis*): Cinsel ilişkiden önce at kanının içilmesi durumunda hamile kalınmasını engelleyeceğine inanılmıştır.⁵⁰ Plinius⁵¹ ve İbn Sînâ'ya⁵² göre at kanının kostik özelliği vardır.

Kemik (*Ossa*): Atın baş kemiğinin tütsü yapılması halinde burun kanamasını durdurduğu belirtilmiş, egzama tedavisi için de kaburga kemiğinin ucu kızdırılarak ilgili bölgeye sürülmüştür.⁵³

Kıl (*Capilli*): Burunda nefes almayı güçleştiren, ağrıya ve kokuya neden olan bir yumrunun belirmesi ve bu yumruya cerrahi aletlerle müdahale edilememesi halinde at kılına düğümler atılmış, kılın ucu burundan sokularak ağızdan dışarı çıkarılmış, daha sonra ileri geri yapılarak burundaki yumrunun alınması sağlanmıştır.⁵⁴ Benzer biçimde gözün kenarında kırmızı renkli ve yumuşak bir yumru belirmesi halinde, ucu sivri ve keskin olmayan bir iğneye at kılı geçirilmiş, göz kapağı yukarı kaldırılmış, iğne yumrunun altından sokulup oynatılarak yumru koparılmıştır.⁵⁵ At kılı ayrıca soğuk havalarda ayak parmaklarını donmaktan korumak için pamukla birlikte parmaklara takılmış, atın kuyruğundan alınan kılın asıldığı bölgeye sivrisinek gelmeyeceği kaydedilmiştir.⁵⁶

⁴² Kırbaç, 260; Erdem, 79-80; Buçukçu, 73; Hacı Paşa, 61; Uçar, 171; Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr*, haz. Komisyon (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2017), 624; Onur Yıldırım, "Et-Teshîl Fi't-Tıbb (Kitâb-ı Teshîl'l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)" (yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010), 137.

⁴³ Dioscorides, 125.

⁴⁴ Pliny, 351.

⁴⁵ Pliny, 137.

⁴⁶ Pliny, 109.

⁴⁷ Hasan Bekmez, "Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme-Metin-Sözlük)" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009), 47.

⁴⁸ Pliny, 153.

⁴⁹ Uçar, 122.

⁵⁰ Kırbaç, 260.

⁵¹ Pliny, 103.

⁵² Hakim İbni Sina, 212.

⁵³ Gümüştam, 205; Tabîb İbn-i Şerîf, 617.

⁵⁴ Cavlazoğlu, 58; Gümüştam, 204; Aktaş, 136; Özdemir, 143; Göçgün, 25; Hekim Bereket, *Hulasa Metin – Sözlük*, haz. Binnur Erdağı Doğer (Ankara: Ürün Yayınları, 2016), 69; Murat Çil, "Mü'min bin Mukbil Sinob'î Zahîre-yi Murâdiyye (İnceleme-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021), 310.

⁵⁵ Aktaş, 138; Göçgün, 23; Çil, 388; Mehmet Ünal Şahin, "Mü'min bin Mukbil Miftâhü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)" (doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1994), 388; Meriç Güven, "Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)" (doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005), 228.

⁵⁶ Kırbaç, 260; Erdem, 79-80; Tabîb İbn-i Şerîf, 56; Ayşe Kete, "Segürnâme (İnceleme-Metin-Dizin)" (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 68.

Kir (Sordes): At kanına benzer biçimde, atın kulak yağının cinsel ilişkiden önce içilmesi halinde hamile kalınmayacağına inanılmıştır.⁵⁷

Mâye⁵⁸ (Coagulum): At mâyesinin şarapla birlikte içilmesi durumunda genel sağlık üzerinde olumlu etkisi bulunduğu belirtilmiş, ayrıca ishal, bağırsak yarası ve ağrısı vakalarında önerilmiştir.⁵⁹ İbn Sînâ, mâyeyi ishal ve bağırsak şikâyetleri için önermiştir.⁶⁰ Dioscorides, özellikle kolik ve dizanteriye faydalı olduğunu kaydetmiş,⁶¹ bu bilgi Plinius tarafından tekrarlanmıştır. Plinius ayrıca bağırsakları rahatlattığını da kaydetmiştir.⁶² İbnü'l-Baytâr Galen'den mideyi sıkılaştırdığını ve dizanteriyi tedavi ettiğini nakletmiştir.⁶³

Peynir (Caseus): Dioscorides, at peynirinin kötü kokulu olmakla birlikte son derece besleyici olup inek peynirinin muadili olduğunu yazmıştır. Bu bilgiye Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde rastlamadık.⁶⁴

Salya (Saliva): Plinius, işitme kaybı olması halinde atın ağzından alınan köpük ya da gül yağıyla karıştırılmış at gübresi külünün iyi geldiğini belirtmiş,⁶⁵ uzun süre at üzerinde gitmenin neden olduğu tahrişleri gidermek için uyluklara sürülmesini önermiştir.⁶⁶ Yine o, atın ağzından alınan köpüğün cilde uygulanması halinde tüylerin büyümesini önleyeceğini,⁶⁷ at salyasının üç gün boyunca içilmesinin öksürük giderici olduğunu yazmıştır.⁶⁸

Süt (Lac): At sütü diş ağrısını gidermek için gargara yapılmış, içilmesinin müshil etkili, âdet ve idrar söktürücü, karın yumuşatıcı, cilt kızartıcı, yaşlanma geciktirici, cinsel isteği arttırıcı ve öksürüğü giderici olduğu belirtilmiştir. Bu sütün toplam fayda olarak deve sütüne yakın olduğu kabul edilmiş, az yağlı olup kolay sindirildiği ancak besin değerinin de diğer sütlere göre daha az olduğu ifade edilmiştir.⁶⁹ Diş çıkarma döneminde oluşacak rahatsızlığı hafifletmesi için bebeklerin damaklarına sürülmüş, süt arttırıcı etkisi nedeniyle sütü kesilen kadınlara içirilmiştir.⁷⁰ Bozulmuş at sütünün zehirli olduğunun altı çizilerek dâhilî kullanımından kaçınılması tavsiye edilmiştir.⁷¹ Plinius, kısrağın sütünün epilepsi tedavisinde kullanıldığını,⁷² kısrağın sütünün enjekte edilmesinin

⁵⁷ Uçar, 171.

⁵⁸ Memeli hayvan yavrularının midesinde bulunan ve süt emme döneminde anne sütünü sindirmelerine yardımcı olan sıvının adıdır. Bu sıvı ayrıca peynir yapımında da kullanılmıştır.

⁵⁹ Biçer, 159; Elif Kaya, “Envâ-ı Emrâz İnceleme-Metin-Dizin” (yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009), 126.

⁶⁰ Hakim İbni Sina, 346.

⁶¹ Dioscorides, 115.

⁶² Pliny, 137.

⁶³ İbn el-Beithar, *Traité Des Simples I*, çev. L. Leclerc (Paris: Imprimerie Nationale, 1877), 156.

⁶⁴ Dioscorides, 112.

⁶⁵ Pliny, 121.

⁶⁶ Pliny, 149.

⁶⁷ Pliny, 169.

⁶⁸ Pliny, 131.

⁶⁹ İshâk bin Murâd, 33; İbn Baytâr, 345; Hacı Paşa, 69; Özdemir, 186; Göçgün, 56; Ekin Aktürk, “Maddetü'l Hayât (İnceleme – Metin – Dizin)” (yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012), 62.

⁷⁰ Gümüşatam, 283; Bekmez, 64; Çil, 439.

⁷¹ Hacı Paşa, 164.

⁷² Pliny, 153.

rahme çok faydalı olduğunu yazmıştır.⁷³ Dioscorides, at sütünün bağırsakları rahatlattığını ancak mideyi rahatsız ettiğini belirtmiştir.⁷⁴

Testis (Testiculi): Plinius, at testisinin kurutulup toz haline getirildikten sonra içilmesinin afrodisyak etkili olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

Toynak (Ungula): At toynağı yakılarak dumanı anne rahminde ölen bebeğin alınması için vajinaya tutulmuş, havanda dövüldükten sonra hamurla karıştırılarak mesanesinde taş olanın kasiğine uygulanmış ve taşın eriyerek idrarla dışarı atılması sağlanmıştır. At toynağından su içirilen tavuğu devlengücün⁷⁶ avlayamayacağına inanılmış, boz atın toynağı sıçanları kaçırmaları için yakılarak dumanı eve tutulmuş ya da eşğin altına gömülmüştür.⁷⁷ Plinius anne rahminde ölen bebeğin alınması için eşek toynağının yakılmasını önermiştir. Ona göre bu işlem fetüsün canlı olması durumunda ise ölümcüldür. Plinius ayrıca, at toynağının külünün yağ veya suyla uygulanması halinde sıracaya yaralarına iyi geldiğini, yılanlık vakalarında deride kızarıklığın da olması durumunda atın ağzından alınan salya ya da toynağının külünün kullanıldığını ifade etmiştir.⁷⁸

3. Hipoterapi Uygulamaları

Atla ilgili psikoterapi örneklerinde ise atın içtiği sudan artakalanın çok uyuyan bir kimseye içirilmesi halinde eskisi kadar çok uyumayacağına, düşmandan korkanın kamçısının ucuyla atın iki kulağı arasına “لا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى”⁷⁹ yazarsa korkusu geçeceğine inanıldığı aktarılmıştır.⁸⁰

Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında ata binmenin kararında olmasının genel sağlık üzerinde olumlu etkilerinin bulunduğu, vücut azaları için dağıtıcı, ısıtıcı ve sakinleştirici olduğu belirtilmiş, ayrıca çevgân oyunu da sağlığa faydalı olması nedeniyle tavsiye edilmiş, uzun süre at sırtında kalmaktan siyatiğe neden olacağı için kaçınılması gerektiği ifade edilmiştir.⁸¹ Kısa süreli ve mutat olarak ata binmenin cinsel ilişkiye faydalı olduğu,⁸² öte yandan uzun süreli ata binmenin penis sertleşmemesi sorununa yol açacağına dikkat çekilmiş, ata binmenin hemen ardından cinsel ilişkiye girilmemesi, at üzerinde yemek yenmemesi ve yemekten hemen sonra ata binilmemesi tavsiye

⁷³ Pliny, 169.

⁷⁴ Dioscorides, 110.

⁷⁵ Pliny, 175.

⁷⁶ Günümüzde çaylak adı ile bildiğimiz *Milvus* cinsine bağlı hava yırtıcıları kastediliyor.

⁷⁷ Gedizli, 242; Anonim, 418-419; Erdem, 79-80; Gümüşatam, 281.

⁷⁸ Pliny, 129.

⁷⁹ “korkmayasın, irmeklikden dahı korkmayasın”. Cem Tuna, “Berlin El Yazmaları Kütüphanesi’ndeki Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Giriş-Metin)” (yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2016), 186.

⁸⁰ Tabîb İbn-i Şerîf, 57; Süleyman Altın, “Ebu’l-Fazl Musa İznîkî’nin Zâdu’l-İbâd (Kullara Gıda) Adlı Eseri (Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Sözlük - Dizin)” (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 215.

⁸¹ Özer, 199; Mihrican Aynacı, “Sultâniyye (İnceleme, Metin, Dizin)” (doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2014), 164; Melek Balcı, “Kitâb-ı Güzîde-i ‘İlm-i Tıbb Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvanî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)” (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021), 86; Çiğdem Aydın, “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcez Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] -Metin [1b-70a Varakları Arası] -Dizinler)” (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016), 110; Elifnur Yıldız, “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcez Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] -Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin)”, (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016), 150.

⁸² Musa Şengün, “‘Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük)” (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017), 514.

edilmiş, bunun gerekli olması halinde de çabuk sindirilen gıdaların tüketilmesi önerilmiştir.⁸³ Ay boğa ve akrep burcunda iken ata binmenin iyi olmadığı, yengeç burcunda iken binmenin tercih edilmesi ve sıcak havalarda ata binmeden önce arpa kavudunun⁸⁴ soğuk su eklenerek tüketilmesi önerilmiş, yaşlılıkta mide ve bağırsak sorunu olanlar, uzun süreli hastalık nedeniyle zayıf ve güçsüz düşenler ile sağ uyluğu seğirenin kontrollü olarak ata bindirilmesinin faydalı olacağı, epilepsi hastalarının ise ata binmekten men edilmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.⁸⁵

Tartışma ve Sonuç

İlk gelişmiş uygarlıklar, Bereketli Hilal ve Nil havzasında günümüzden yaklaşık on iki bin yıl önceye tarihlenen tarım devrimiyle ortaya çıkmış, MÖ üçbinlerde de ilk basit ilaçlar derlemelerine de bu uygarlıkların yazılı kayıtlarında rastlanmaya başlamıştır. Coğrafya temelli bu birikim, MÖ altıncı yüzyılda Batı Anadolu ve Yunanistan'da yükselen doğa felsefesinin bir sonucu olarak derlenmiş ve Helen uygarlığının yayılmasıyla evrensel hâle gelmiştir. Hristiyanlığın yükselişinden sonra Roma'nın Antikçağ'ın pagan kültürü ile ilişkisini kesmesine müteakip Antikçağ'ın birikimi Sâsânîlerce desteklenen bilim insanları eliyle Cündişâpûr'a, ardından da Abbâsîlerin finanse ettiği Beytülhikmeler vasıtasıyla Bağdat'a taşınmıştır. Bağdat'taki bilimsel faaliyetlerin ilk ayağını tercüme oluşturmuş, özellikle Yunanca ve Sanskritçe eserler Arapçaya çevrilmiştir.

Bu dönemde ilk defa Arapçaya tercüme edilen Dioscorides de Ortaçağ İslâm uygarlığının basit ilaçlar birikiminin ana kaynakları arasında yer alır. Onun *Peri Hyles Iatrikes* adlı derlemesi İslâm uygarlığının önde gelen basit ilaçlar derleyicileri olan İbn Sînâ tarafından *el-Kânûn fi't-Tıbb*'de kısmen, İbnü'l-Baytâr tarafından da *el-Câmi*'de tamamen iktibas edilmiştir. Bu iktibaslar da on üçüncü ilâ on beşinci yüzyıllar arasında Akdeniz havzasında gelişen uygarlıkların tıbbi birikiminin evrenselleştirilmesi sürecinin coğrafi açıdan merkezinde bulunan Anadolu'da, Türkçenin bilim dili olarak ön plana çıkmasının ardından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu nedenle Ortaçağ Anadolu Türk Uygarlığının tıp ve eczacılık anlayışı, MÖ on altıncı yüzyıldan MS on beşinci yüzyıla kadar uzanan ve çeşitli uygarlıkların katkıları ile genişletilen materia medica birikiminin etki alanlarından biridir ve bu uygarlığa ait yazılı eserlerde tüm birikimin halkalarına dair izler görmek kaçınılmaz olacaktır.

Öte yandan, at kökenli ürünlerin tedavi amaçlı kullanımı Yunan, Roma ve İslâm kaynaklarında bulunan uygulamalarla bir dereceye kadar benzediği ancak bazı kullanım alanları ile farklılaştığı görülmüştür. Bu durum, atın Türk uygarlığı özelinde önemli bir konuma sahip olması ve sosyal hayatın merkezinde bulunması nedeniyle Türk kültürüne özgü uygulama sahalarının olması ile açıklanabilir. Öte yandan Plinius'un, dönemine kadar olan materia medica birikimini derlemiş olduğu *Naturalis Historia* adlı eserinde yer verdiği bazı at kökenli ürünlerin Ortaçağ Anadolu Türk

⁸³ Muhammet İhsan Karaman, "Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği Musa b. Mesud'un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 28-29; Nadir İlhan, "Eşref bin Muhammed Hazâ'înu's-Sa'âdât (İnceleme – Metin - Dizin)" (doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1998), 254.

⁸⁴ Yazar kavudun kavrulmuş buğday ya da arpa olduğunu belirtmiştir. Bu muhtemelen polentadır. Polenta Ortaçağ'da şöyle hazırlanıyordu: Yeni arpa ya da buğday dövülerek kavuzu çıkarılır, taştan yapılmış bir kap içinde kısık ateşte kaynatılır, tortusu alınır, süzülür, bezden geçirilir ve kullanılır. Duruma göre içine menekşe yağı ya da badem yağı da eklenebilir. Polentanın kaynatılması şarttır, aksi takdirde sindirimi güç olur ve gaz yapar. Ayrıca taze sebze ya da meyve ile birlikte tüketilmemelidir.

⁸⁵ İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrefede*, 72; Emel Kaya, 101; Gümüşatam, 195; Hacı Paşa, 50; Tabîb İbn-i Şerîf, 86; Kete, 19; Osman Göl, "Ali bin Abdurrahman 'Acâibü'l-Mahlûkât (1.-35. Varak)" (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008), 55.

uygarlığı yazınında yer almamasının, Ortaçağ'da Batı Medeniyetine ait tıp eserleri Arapçaya tercüme edilirken Yunanca eserlere ağırlık verilmiş olmasından kaynaklandığı değerlendirilmiştir.

İslâm dininde, *Kur'an*'da geçtiği şekliyle şarap ve hayvan kanının dâhili kullanımı haram kabul edilir. Ayrıca at kaynaklı ürünlerin kullanımına da şüpheli yaklaşılmıştır. Buna karşın kaynaklarda sağlık söz konusu olduğunda bu kaidelerin göz ardı edildiği görülmüştür.

Atla ilgili tedavi uygulamaların tamamının ata özgü olmadığı da anlaşılmaktadır. Örneğin at kılının kullanımında kila izafe edilen tıbbî değeri değil, kolayca ulaşılabilen uzun ve ince bir iplik ikâmesi olmasıdır. Bu sonuç, Türk uygarlığında atın konumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmada Ortaçağ Anadolu Türk uygarlığında atın tanımlanması ve değerine dair genel bir çerçeve çizildikten sonra at kökenli tıbbî uygulamalara yer verilmiştir. At insanla birlikte canlıların en şerefli olarak kabul edilmiş, yaşam ile ölümün betimlenmesinin yanı sıra devlet kavramının da simgesi olarak görülmüştür. Özellikle savaşlardaki rolü nedeniyle at beslemek bir erdem olarak gösterilmiş ve bu nedenle at yetiştirenler dinsel bağlamda istisnâ bir konumda tutulmuştur. At, Ortaçağ Türk uygarlığında başka hiçbir hayvanla mukayese edilmeyecek denli detaylı olarak tanımlanmış, at bakımı ve sağlığına dair müstakil eserler telif edilmiş ya da konu ile ilgili diğer dillerdeki eserler Türkçeye çevrilmiştir. Göstergibilimsel olarak at devlet, hayırlı eş, mal, evlat, zafer gibi kavramlara izafe edilmiş, atla ilgili bir noksanlık olması halinde de aksi yönde yorumlanmıştır. Atın çeşitli uzuvları, at dışkısı ve attan elde edilen gıdalar çeşitli sağlık sorunlarında kullanılmış, ayrıca at binmenin âdâbı üzerinde durulmuş ve genel sağlık üzerindeki müspet ve menfi etkileri dile getirilmiştir.

Kaynakça

- Açık, Sümeyra Sönmez. “Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Tabirname (İnceleme – Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2009.
- Ahmed-i Dâ'î. *Tercüme-i Kitâbü't-Tabîr*. haz. İhsan Sabri Çebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Akdemir, Merve. “Eski Anadolu Türkçesi İle Yazılmış Amme Cüzü Tefsiri İsmet Ata Nüshası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkı Basım)”. Yüksek Lisans tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, 2019.
- Aktan, Bilal. “Devletoğlu Yûsuf'un Vikâye Tercümesi (İnceleme-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002.
- Aktaş, Esra Gül. “Abdulvehhâb'ın Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Aktürk, Ekin. “Maddetü'l Hayât (İnceleme – Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2012.
- Akyol, Ali. “Ferec Ba'de'ş-Şidde ('Abdü'l-'azîz Cevherî, Fazlu'llah, Bennâ Hikâyeleri) Giriş, Dil Bilgisi, Metin Dizin”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Alan, Selçuk. “Mehmet bin Hasan bin Ali El-Hüseyin Tabir-Nâmesi (Metin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2019.

- Altın, Süleyman. “Ebu’l-Fazl Musa İznîkî’nin Zâdu’l-İbâd (Kullara Gıda) Adlı Eseri (Giriş - Dil İncelemesi - Metin - Sözlük - Dizin)”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Alves, Rômulo ve Ierecê L Rosa. “Why study the use of animal products in traditional medicines?”. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 1 (2005): 5.
- Anonim. *Tercüme-i Acâ’ibü’l-Mahlûkât ve Garâ’ibü’l-Mevcûdât*. haz. Bekir Sarıkaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019, s.418-419.
- Aydın, Çiğdem. “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mûcezz Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] -Metin [1b-70a Varakları Arası] -Dizinler)”. Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016.
- Aynacı, Mihrican. “Sultâniyye (İnceleme, Metin, Dizin)”. Doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2014.
- Balaban, Âdem. “Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi’l-Hüseyn’in Tabirnamesi (Metin, Sözlük, Dil İncelemesi)”. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi. 2011.
- Balcı, Melek. “Kitâb-ı Güzîde-i ‘İlm-i Tıbb Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvanî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021.
- Bekmez, Hasan. “Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme-Metin-Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Biçer, Hacı Mehmet. “Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Metin-İnceleme-Dizinli Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Buçukcu, Zeynep. “Mahmud bin Kadı-i Manyas'ın 'Acebül-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini”. Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi. 2017.
- Büyükşekerci, Aslıhan. “Şeyh Ali’ye Ait Bir Tabirname”. Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Cavlaçoğlu, Ahu. “Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (1a-72a) (İnceleme-Metin-Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ I*. haz. Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990.
- Costa-Neto, Eraldo M. “Animal-based medicines: biological prospection and the sustainable use of zootherapeutic resources”. *Anais da Academia Brasileira de ciências* 77 (2005): 33-43.
- Costa-Neto, Eraldo M. “Healing with animals in Feira de Santana City, Bahia, Brazil”. *Journal of Ethnopharmacology* 65 (1999): 225–230.
- Çabuk, Eren. “Envârü’l-Âşıkîn’in Pertev Paşa Nüshası (133a-264a) (Giriş, Şekil Bilgisi, Metin, Dizin, Tıpkıbasım Örnekleri)”. Yüksek Lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020.
- Çağırın, Önder. “Ahmed-î Dâ’î Tıbb-ı Nebevî (İmlâ – Fonetik -Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – İndeks ve Sözlük)”. Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1992.
- Çelebi, Özlem. “Muhammed ibni Hasan ibni Aliyyi’l-Hüseyn’in Tabir-Nâme’si Üzerinde Dil Bilgisi Çalışması”. Yüksek Lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2017.
-

- Çetin, Abdülbaki. “Ahmet Abdülcebbaroğlu Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş - İnceleme – Metin - Dizin)”. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi. 2002.
- Çil, Murat. “Mü'min bin Mukbil Sinob'i Zahîre-yi Murâdiyye (İnceleme-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2021.
- Daşdelen, Ömer. “Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî Hicr, Nahl, İsrâ Sureleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2008.
- Dioscorides. *De Materia Medica*. çev. Lily Y. Beck. New York: Georg Olms Verlag, 2005.
- Eminoğlu, Hatice. “Müşkil-Güşâ (Ta'bir-nâme) (Dil Bilgisi-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2003.
- Erdem, Şadiye. “Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân, Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât (v.40a-79b)”. Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. 2018.
- Fischer, Marta Luciane, Maria Fernanda Turbay Palodeto ve Erica Costa dos Santos. “Uso de animais como zoterápicas: uma questão bioética”. *História, Ciências, Saúde-Manguinhos* 25(1) (2018): 217–243.
- Gedizli, Mehmet. “Acâibül'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin, Sözlük”. Doktora tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2011.
- Genç, Gülcan. “Muhammed b. Aksarayî, Teferrücü'l-Ümerâ (Dil incelemesi- Metin ve Sözlük)”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Göçgün, Serap. “Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab-ı Fi't-Tıbb Adlı Eseri”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Göl, Osman. “Ali bin Abdurrahman 'Acâibü'l-Mahlûkât (1.-35. Varak)”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi. 2008.
- Gümüştam, Gürkan. “Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertîb-i Mu'âlece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü)”. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Güneş, Aysel. “Kâbusnâme'nin Bilinen İlk Türkçe Çevirisi (Giriş -Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Güven, Meriç. “Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)”. Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2005.
- Hakim İbni Sina. *Canon of Medicine Book II: Materia Medica*. New Delhi: Jamia Hamdard, 1998.
- Hekim Bereket. *Hulasa. Metin – Sözlük*. haz. Binnur Erdağı Doğer. Ankara: Ürün Yayınları, 2016.
- Ibn el-Beithar. *Traité Des Simples I*. çev. L. Leclerc. Paris: Imprimerie Nationale, 1877.
- Ibn el-Beithar. *Traité Des Simples II*. çev. L. Leclerc. Paris: Imprimerie Nationale, 1881.
- İbn Baytâr. *Tercüme-i Câmi 'u Müfredâtı'l-Edviye ve'l-Eğziye*. haz. Kevser Topkar, vd. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.

- İlhan, Nadir. “Eşref bin Muhammed Hazâ’înu’s-Sa’âdât (İnceleme – Metin - Dizin)”. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1998.
- İshâk bin Murâd. *Edviye-i Müfrefe*. haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Karaman, Muhammet İhsan. “Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği Musa b. Mesud’un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Kaya, Elif. “Envâ-ı Emrâz İnceleme-Metin-Dizin”. Yüksek Lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2009.
- Kaya, Emel. “Muyîddin Mehî’nin Müfid (Nazmü’t-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi. 2008.
- Kete, Ayşe. “Segürnâme (İnceleme-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Kırbaç, Selçuk. “Hayâtü’l-Hayevân Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin-Sözlük)”. Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 1999.
- Kırmalı, Fatih. “Ta’bir-nâme-i Türkî (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Koldanca, Nesibe. “Teshil’in Nüshası Üzerine Dil Bilgisi Çalışması (Metin-İnceleme-Dizin-Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Karabük Üniversitesi, 2018.
- Küçük, Esmâ. “Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo’ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabı Baytarnâme II (vr. 42b – 94b) (İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
- Lev, Efraim. “Traditional healing with animals (zootherapy): medieval to present-day Levantine practice”. *Journal of Ethnopharmacology* 85(1) (2003): 107-118.
- Malçok, Esra. “Aristo’ya Atfedilen Anonim Baytarnâme (vr. 48b-105b) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)”. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2015.
- Moura, Flávia de Barros Prado ve José Geraldo Wanderley Marques. “Zooterapia popular na Chapada Diamantina: uma medicina incidental?”. *Ciência & Saúde Coletiva* 13 (2008): 2179–2188.
- Özdemir, Güllü. “Hekim Beşir Çelebi, Mecmû’atü’l-Fevâyid (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Özer, Osman. “Ahmedî Tervîhü’l-Ervâh (Giriş – İnceleme – Metin)”. Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 1995.
- Öztürk, Seyfullah. “Terceme-i Şir’atü’l-İslâm (Metin-Gramatikal Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2012.
- Peker, Nur Melik. “Aristo’ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâme (İnceleme, Metin ve Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. 2019.
-

- Pliny. *Natural History VIII, Libri XXVIII-XXXII*. çev. W. H. S. Jones. Cambridge: Harvard University Press, 1963.
- Quave, Cassandra L. ve Andrea Pieroni. “Mediterranean Zootherapy: A Historical to Modern Perspective”. ed. Rômulo Romeu Nóbrega Alves ve Ierecê Lucena Rosa. *Animals in Traditional Folk Medicine*. Berlin: Springer, 2013: 303-316.
- Samuk, Oğuz. “Mütercimi Bilinmeyen İkinci Kabus-nâme Tercümesi (1b-43b) (Metin - Dil İncelemesi - Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.
- Serpell, James A. “Animal-Assisted Interventions in Historical Perspective”. Ed: Aubrey H. Fine. *Handbook on Animal-Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. San Diego CA: Academic Press, 2010: 11-19.
- Şahin, Mehmet Ünal. “Mü’min bin Mukbil Miftâhü’n-Nûr ve Hazâinü’s-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)”. Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, 1994.
- Şengün, Musa. “Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük)”. Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2017.
- Şeyhî. *Dîvân*. haz. Halil Biltekin. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. (erişim: 15.12.2023).
- Tabîb İbn-i Şerîf. *Yâdigâr*. haz. Komisyon. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2017.
- Tıraşçı, Serap. “Tabir-Nâme (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Tuna, Cem. “Berlin El Yazmaları Kütüphanesi’ndeki Eski Anadolu Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (Giriş-Metin)”. Yüksek Lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2016.
- Tutmacı. *Tabiatnâme*. haz. Yakup Karasoy. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018, s.50.
- Türüt, Aslıhan. “Cevâmi’t-Tabirî Fi’r Rüyâ Tercümesi”. Yüksek Lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.
- Uçar, İlhan. “Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes’ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)”. Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Weiss, Harry B. “Entomological medicaments of the past”. *Journal of the New York Entomological Society* 55 (1947): 155–168.
- Yıldırım, Onur. “Et-Teshil Fi’t-Tıbb (Kitâb-ı Teshîlî’l-Mevlanâ Şemseddin) (İnceleme-Metin-Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Yıldız, Elifnur. “Ahî Çelebi Tercemetü’l-Mücez Fi’t-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] - Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin)”. Yüksek Lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2016.